

Отримано: 27 листопада 2020 р.

Прорецензовано: 15 грудня 2020 р.

Прийнято до друку: 15 грудня 2020 р.

e-mail: olena.ratinska@oa.edu.ua

iryna.kostiushko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2021-12-76-82

Ратінська О. М., Костюшко І. В. Особливості формування психологічного імунітету до кібербулінгу молодших школярів крізь призму психологічного аналізу казок. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : науковий журнал.* Острог : Вид-во НаУОА, січень 2021. № 12. С. 76–82.

УДК 159.922.7:37.015.3

Ратінська Олена Миколаївна,аспірантка кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»**Костюшко Ірина Василівна,**здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Психологія»
факультету політико-інформаційного менеджменту,
Національного університету «Острозька академія»**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ІМУНІТЕТУ
ДО КІБЕРБУЛІНГУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ
ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ КАЗОК**

У статті досліджено проблему формування кіберімунітету в дітей молодшого шкільного віку. За допомогою застосування методики «Визначення рівня сформованості саморегуляції в інтелектуальній діяльності Н. В. Ульєнкової»; тесту емоційного інтелекту Холла; методики «Анаграми» для вивчення рівня сформованості рефлексивності мислення; методики «Порівняння понять» для дослідження у школярів мисленнєвих операцій: аналізу, синтезу, порівняння; методики «Прості аналогії» для виявлення усвідомленості як якості критичного мислення; тесту на оцінку самостійності мислення (із методичного комплексу «Прогноз і профілактика проблем навчання» Л. А. Ясюкової); тесту Ліппмана «Логічні закономірності» для оцінки логічності мислення виявлено середній рівень сформованості компонентів психологічного імунітету молодших школярів до кібербулінгу. Відповідно до результатів теоретичного аналізу проблеми, емпіричного дослідження та психологічного аналізу казок виокремлено основні напрямки роботи в контексті формування кіберімунітету молодших школярів, з-поміж яких чільне місце належить розвитку самооцінки й самоцінності молодшого школяра, його соціалізації та таких компонентів кіберімунітету молодшого школяра, як емоційний інтелект, саморегуляція та критичне мислення.

Ключові слова: психологічний імунітет, кіберімунітет, кібербулінг, молодші школярі.

Olena M. Ratinska,postgraduate student of the Department of Psychology and Pedagogy of Psychology
National University of Ostroh Academy**Iryna V. Kostiushko,**master student of Psychology
National University of Ostroh Academy**PRIMARY SCHOOL CHILDREN PSYCHOLOGICAL IMMUNITY AGAINST
CYBERBULLYING FORMATION PECULIARITIES THROUGH THE PRISM
OF FAIRY TAILS PSYCHOLOGICAL ANALYSIS**

The article presents the research on the cyber immunity formation for primary school students.

We present the results of research to identify the youngest audience communicating on social networks and facing cyberbullying.

To identify an average level of primary school students psychological immunity components formation against cyberbullying, the following methods are considered: 'Self-regulation level definition in intellectual activity' by N.V. Ulenkova; emotional intelligence test by Hall; 'Anagram' methods for reflexivity of thinking level definition; 'Concepts Comparison' methods for the research of students' mental operations: analysis, synthesis, comparison; 'Simple analogies' methods to detect the awareness as a quality of critical thinking; independence of thinking test (from the methodological complex 'Prognosis and prevention of studying problems' by L.A. Yasyukova); Lippman's 'Logical patterns' test for the assessment of the logic of thinking.

According to the results of the problem theoretical analysis, empirical research and psychological analysis of fairy tales, the main areas of work in the context of cyber immunity primary school children formation are identified. Self-rating and self-worth development, socialization, emotional intelligence, self-regulation and critical thinking are the important stages for cyber immunity formation process.

Several directions of psychological work with younger students have been identified. Informing children about the inadmissibility and consequences of cyberbullying on the Internet, the development of media literacy. They also presented

a multifunctional, effective method of narrative psychology of childhood – the psychological analysis of fairy tales to form meaningful qualities. Identification of children with the characters of fairy tales and their behavior develops new adaptive skills, and awareness of the falsity of the actions of the characters forms critical thinking.

The tale of G.H. Andersen's «Ugly Duckling» helps to build self-esteem and the formation of emotional intelligence. It also helps in the search and development of resources from various threats, including cyberbullying. The Ukrainian folk tale «Bunny's Hut» will help to form important components of cyberimmunity – the child's ability to defend himself and the ability to ask for help from others.

Key words: *psychological immunity, cyberbullying, cyber immunity, primary school student.*

Постановка проблеми. Сучасна пандемія, карантинні умови та відповідно перехід на змішане навчання стало однією з причин того, що освітній процес частково перемістився в кіберпростір. Викликом як для вчителів, так і школярів, стало онлайн-навчання. Шкільний булінг, який стрімко набирає обертів, перемістився в площину інтернету. Про агресивну та віктимну поведінку дітей у кібермережі свідчать результати опитування Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), оприлюднені ще у вересні 2019 року, відповідно до яких 29% опитаних дітей були жертвами онлайн-булінгу, а 16% підлітків – змушені пропускати заняття в школі через кібербулінг і насильство [19]. Своєю чергою актуальність дослідження проблеми шляхів формування психологічного імунітету дітей до кібербулінгу очевидна. Особливої уваги потребують молодші школярі, адже зі вступом до школи ускладнюються завдання, які потрібно дитині навчитися розв'язувати [6, с. 8]. Відтак постає проблема психолого-педагогічного супроводу учнів початкової школи, формуванні їхнього психологічного імунітету, адаптаційних та емоційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічного імунітету, як самозахисту й адаптаційних ресурсів, перебуває в полі сучасного наукового інтересу (С. Васківська, І. Пасічник, Г. Гандзілевська, У. Нікітчук та ін.). Найчастіше психологічний імунітет вивчають у вимірі адаптаційних ресурсів (С. Васківська), ресурсів особистої стійкості (А. Оллах), ресурсів життєвого сценарію (Г. Гандзілевська, 2018) та ін. Досить часто показники психологічного імунітету до кібербулінгу відображає феномен кіберімунітет, який досить активно досліджують в освітньому процесі (Ю. Г. Носенко, А. С. Сухіх, 2017). У контексті проблеми інформаційно-психологічної безпеки молодших школярів у кіберпросторі ми ототожнюємо поняття кіберімунітету та психологічного імунітету до кібербулінгу та вивчаємо його як показник сформованості його кібербезпеки. Феномен кібербулінгу, який найчастіше розглядають як жорстокі дії, щоб дошкулити, нашкодити, принизити дитину, у яких використовують інформаційно-комунікаційні засоби: мобільні телефони, електронну пошту, соціальні й ігрові мережі [14, с. 182], вивчають як закордонні (Craig W & Pepler D. J., Ковальські Р., Лімбер С., Агатстон П., Halpern, Hinduya S., Patchin J.W. та ін.), так і вітчизняні (Найдьонова Л., Дмитренко Н., Вітюк Н., Оранюк В. та ін.) дослідники. Водночас відповідно до нашого пілотного дослідження (О. Ратінська, 2019, 2020) у сучасних умовах вимушеного онлайн-навчання варто звернути значну увагу і на різновиди кібербулінгу, зокрема хейтинг і хейтерство, тобто негативні коментарі, неконструктивну критику, образливі висловлювання тощо в контексті залякування та приниження. Результати дослідження свідчать, що 70% дітей віком від 7 до 14 років визнали «хейтерство», «хейтинг» як найбільш руйнівну загрозу в кіберпросторі. Окрім того, відповідно до результатів опитування батьків дітей молодшого шкільного віку (n= 400), досліджено, що в карантинних умовах онлайн-навчання 64% учнів 1–2 класів і 69% учнів 3–4 класів спілкуються в таких комунікаторах, як Viber, Instagram, Discord та інші. Згідно з результатами аналізу онлайн-спілкування учнів за критеріями, які запропонували Дж. Патчин і С. Гіндуя (Patchin J. W., Hinduja S.) [2] для виявлення прояву булінгу, 27% повідомлень мають прояви хейтерства в шкільних групах у вайбері 1–2 класу (усього досліджено 9 класів) та 35% – у групах 3–4 класів (усього досліджено 12 класів). Отже, результати дослідження демонструють гостру потребу розробити психолого-педагогічний супровід дітей, щоби сформувати в них психологічний імунітет до кібербулінгу. У такому контексті вагоме значення мають праці таких закордонних дослідників, як Д. Галперн (D. Halpern 2002), який зосереджує увагу на ролі критичного мислення дітей та кібербулінгу; Дж. Патчин і С. Гіндуя (S. Hinduya, J. Patchin, 2015), які вивчають вплив кібербулінгу на дезадаптивну, емоційну, деструктивну поведінку дітей; М. Ібарра, К. Мітчел і Д. Фінкельгор (M. Ybarra, K. Mitchell & D. Finkelhor, 2007; M. Ybarra, 2004), які аналізують зв'язок між показниками кібербулінгу й депресивною симптоматикою та ін. З-поміж досліджень вітчизняних науковців виділяємо праці Л. Найдьонової, яка використовує рефлексивний підхід до медіаграмотності як превенції кібербулінгу; Л. Данильчука, Н. Дмитренко, Н. Вітюк, Б. Оранюк, які досліджують вплив кібербулінгу на психологічну стійкість, соціалізацію та навчання школярів та ін. Водночас вивченню особливостей формування психологічного імунітету до кібербулінгу дітей молодшого шкільного віку приділено мало уваги, зокрема ролі казки в цьому процесі. А тому **метою** цього дослідження спрямовуємо на виділення основних проблем у конструктах психологічного імунітету до кібербулінгу молодших школярів для визначення шляхів його оптимізації крізь призму психологічного аналізу казок.

Завдання: емпірично вивчити особливості психологічного імунітету до кібербулінгу дітей початкової школи; виокремити шляхи його формування, зокрема дослідити роль казки в цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації мети і завдань дослідження застосовано такий діагностичний інструментарій: для дослідження рівня основних складників психологічного імунітету до кібербулінгу молодших школярів використано такі методики, як: методика «Визначення рівня сформованості саморегуляції в інтелектуальній діяльності Н. В. Ульянової» [12]; тест емоційного інтелекту Холла [20]; методика «Анаграми» для вивчення рівня сформованості рефлексивності мислення [8]; методика «Порівняння понять» [8] для дослідження у школярів мисленнєвих операцій: аналізу, синтезу, порівняння; методика «Прості аналогії» [8] для виявлення усвідомленості як якості критичного мислення; тест на оцінку самостійності мислення (із методичного комплексу «Прогноз і профілактика проблем навчання» Л. А. Ясюкової) [21]; тест Ліпмана «Логічні закономірності» для оцінки логічності мислення [11].

Вибірку дослідження становили 46 дітей (29 дівчат і 17 хлопців) віком 8–10 років – учнів четвертих класів НВК №1 м. Каменя-Каширського.

Теоретичний аналіз проблеми дає підстави виокремити саморегуляцію одним із основних показників психологічного імунітету, до функцій якого науковці відносять розпізнавання, прогнозування та управління ситуацією [5]. Адже молодший школяр, який має здатність до саморегуляції, здатний установлювати й підтримувати соціальні контакти [7]. Відповідно до праці Дж. Раскаускаса й А. Стольца (J. Raskauskas, & A. Stoltz) школярі відчувають основні наслідки кібербулінгу через те, що не можуть знайти в собі сили зупинити цькування [3, с. 564]. Проблеми із соціальною адаптацією учнів підсилюють означену ситуацію (Feinberg & Robey, Демпіс та ін.), а тому пріоритетним у формуванні кіберімунітету дітей убачаємо розвиток навичок соціалізації, а отже, і саморегуляції. Молодший школяр, який володіє саморегуляцією на високому рівні, здатний працювати, не відвертаючись на сторонні подразники, контролює свою діяльність, виправляє помилки під час діяльності, адекватно реагує на зауваження, приймає і використовує допомогу дорослого [12].

За допомогою застосування методики «Визначення рівня сформованості саморегуляції в інтелектуальній діяльності Н. В. Ульянової» виявлено перевагу середнього (50%) та вище/нижче середнього рівня показника саморегуляції (відповідно 15% та 15%). Такий результат характеризує дитину як таку, яка вміє приймати мету та завдання заняття частково, у процесі роботи припускається помилок не тільки через неухважність, а й тому, що не запам'ятала певних правил; не помічає помилок і після завершення роботи не виявляє бажання покращити її якість [12]. Водночас високий рівень саморегуляції, який демонструє вміння приймати завдання повністю, зберігати мету до кінця завдання, працювати зосереджено, помічати й самостійно усувати помилки, характерний лише для 9% школярів (рис. 1).

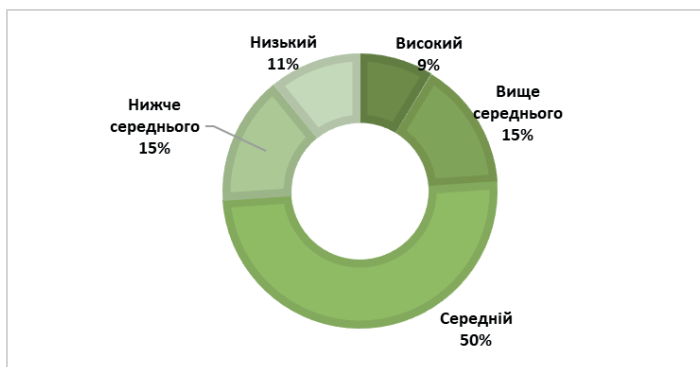

Рис. 1. Показники рівня сформованості саморегуляції молодших школярів

Відповідно до досліджень Л. Найдьонової [14], діти, які стали жертвами булінгу, утрачають відчуття емоційної та фізичної безпеки, повагу до себе, відчувають безпорадність і страх від постійної загрози; у них розвиваються тривожні та депресивні розлади; страхи та невпевненість руйнують здатність до формування стосунків. А тому для формування психологічного імунітету дитини до кібербулінгу вагомим значенням має розвиток її емоційного інтелекту.

За допомогою застосування тесту емоційного інтелекту Холла виявлено перевагу середнього рівня розвитку емоційного інтелекту (41%). Середній рівень розвитку емоційного інтелекту свідчить, що в міжособистісних стосунках дитина схильна до впливу емоційних установок, а рефлексія власних емоцій і почуттів швидше формальна. Окрім того, у разі виникнення ситуацій, що виходять за межі буденного, дитина може на короткий час утрачати самоконтроль [15]. Водночас високий рівень емоційного інтелекту, що демонструє самоаналіз емоцій і переживань, аналіз почуттів і поведінки інших людей, здатність адекватно виражати та контролювати свої почуття, гнучкість, адаптивність, упевненість у собі, без страху виражати свої емоції, почуття захищеності й безпеки, виявлено лише у 22% школярів (рис. 2).

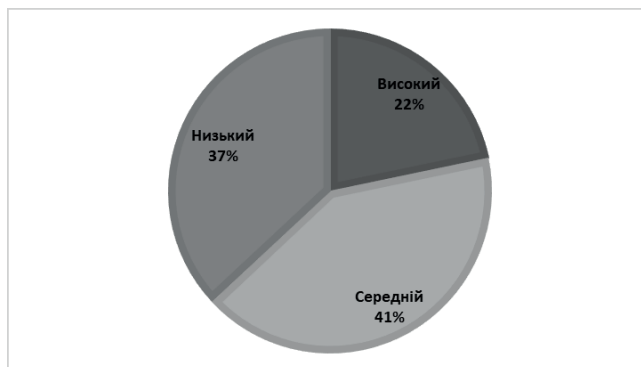

Рис. 2. Показники рівня сформованості емоційного інтелекту молодших школярів

Відповідно до теоретичного аналізу проблеми, про що ми наголошували вище, у формуванні кібері-мунітету дитини вагома роль належить рефлексії та критичному мисленню. Адже згідно з дослідженнями Е. Гласера (Edward Glaser), на яких наголошує Є. Волков, критичне мислення вимагає від особистості вміння розпізнавати проблеми, знаходити ефективні засоби для їх подолання, збирати й упорядковувати всю суттєву інформацію [5].

Результати, здобуті внаслідок застосування методики «Анаграми», демонструють перевагу середнього та низького рівня розвитку рефлексивності інтелектуальної діяльності (відповідно 53%, коефіцієнт рефлексії – 0,31–0,7 та 30 %, коефіцієнт рефлексії 0–0,3) (рис. 3). Дитина з несформованою рефлексією не усвідомлює зв'язку між власними діями й навчальною діяльністю, не вміє її контролювати, покладається на зовнішній контроль із боку вчителя, у самооцінці орієнтується на оцінку ззовні. Порушення рефлексивної функції мислення негативно впливає на формування вмінь поетапного контролю: проявляється в невмінні аналізувати та планувати перебіг виконання роботи, імпульсивність у процесі аналізу, часткове сприймання інструкцій [16].

Рис. 3. Показники рівня сформованості рефлексії молодшого школяра

Окрім того, під час емпіричного дослідження виявлено перевагу середнього рівня сформованості якостей критичного мислення (48%), що узагальнено на рис. 4.

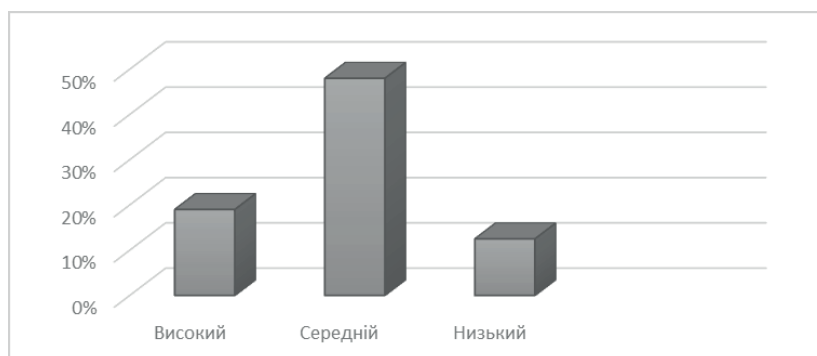

Рис. 4. Узагальнений результат показника рівня сформованості критичного мислення молодших школярів

Такий результат характеризує дитину як таку, яка здатна самостійно виконувати завдання, володіє вмінням оцінювати достовірність і правдоподібність інформації, робити логічні висновки, ухвалювати обґрунтовані рішення. Однак дитина з таким показником не завжди спроможна рефлексивно оцінювати зміст тексту, виділяти головну інформацію на тлі надлишкової [13]. Незважаючи на те, що результат характеризує школярів як таких, які не зазнають впливу чужих думок, досить терпимі, уміють співпрацювати і працювати в групі, ухвалювати спільні рішення, уміють слухати інших і враховувати їхню думку тощо, вони не завжди можуть визнати свою помилку, неправоту, а також узяти на себе відповідальність, унаслідок чого в них виникають проблеми в подоланні труднощів [13].

Подібні результати спостерігаємо і щодо окремих показників критичного мислення. Зокрема, результати, здобуті внаслідок застосування методики «Порівняння понять» для дослідження у школярів мисленнєвих операцій: аналізу, синтезу, порівняння; методики «Прості аналогії» для виявлення усвідомленості як якості критичного мислення; тесту Ліпмана «Логічні закономірності» для оцінки логічності мислення, демонструють перевагу середнього рівня розвитку критичного мислення в дітей (відповідно 63%, 56%, 44%). Щодо результатів застосування тесту на оцінку самостійності мислення (із методичного комплексу «Прогноз і профілактика проблем навчання» Л. А. Ясюкової), то у школярів виявлено перевагу вище середнього (хороший) (33%) та середнього (30%) рівня його розвитку (рис. 5). Діти з таким показником можуть самостійно знайти адекватний алгоритм вирішення проблем.

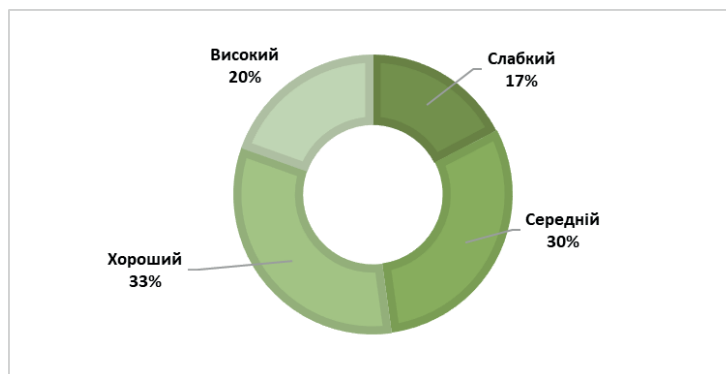

Рис. 5. Показники рівня сформованості самостійності мислення

Окрім того, вартов відзначити, що високий рівень показника логічного мислення виявлено лише в 4% (рис. 6),

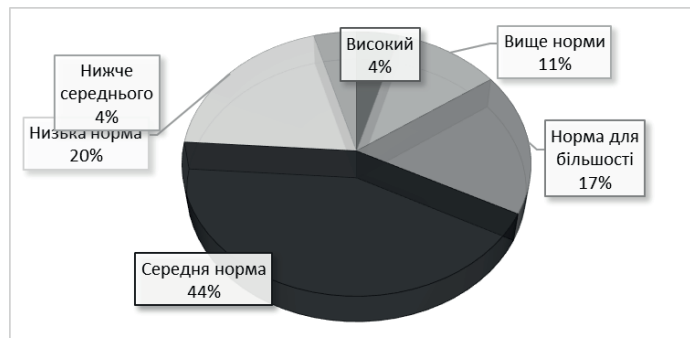

Рис. 6. Показники рівня сформованості логічного мислення

тоді як показник параметра критичного мислення, отриманий унаслідок застосування методики «Прості аналогії», – 24% (рис. 7).

Рис. 7 Результати застосування методики «Прості аналогії» (Вільям Гордон)

Вагомим параметром у структурі критичного мислення є аналітико-синтетична діяльність. Відповідно до досліджень С. Рубінштейна [18], порівняння розкриває тотожності та відмінності, зіставляючи речі, явища, їх властивості. Аналізуючи і синтезуючи, думка йде від розмитого уявлення про ситуацію до поняття, у якому аналізом виявлено основні елементи і синтезом розкрито суттєві зв'язку цілого [18]. Щодо результатів дослідження операцій мислення: аналіз, синтез, порівняння, то високий рівень показника характерний для 28% учнів.

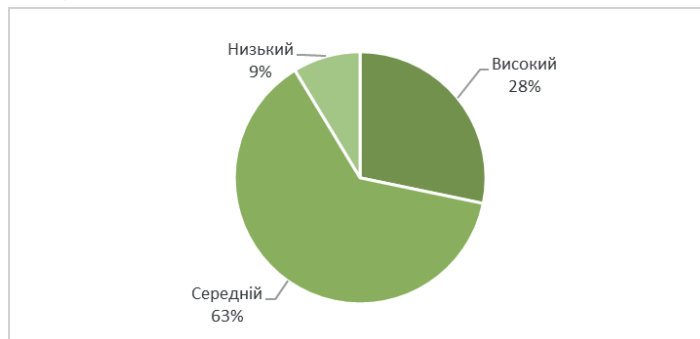

Рис. 8. Результати застосування методики «Порівняння понять» (Л. Виготський)

Отже, здобуті результати свідчать про актуальність розроблення психолого-педагогічного супроводу дітей молодшого шкільного віку в контексті формування психологічного імунітету до кібербулінгу.

Другий етап дослідження було присвячено виокремленню шляхів формування психологічного імунітету до кібербулінгу дітей молодшого шкільного віку крізь призму психологічного аналізу казок. Спираючись на результати емпіричного дослідження та попередні напрацювання науковців, ми виокремили декілька напрямків роботи в контексті формування кіберімунітету молодших школярів, з-поміж яких чільне місце належить розвитку самооцінки й самоцінності молодшого школяра та його соціалізації. Окрім того, результати нашого емпіричного дослідження свідчать про вагомість розвитку й таких компонентів кіберімунітету молодшого школяра, як емоційний інтелект, саморегуляція та критичне мислення. Першим кроком у цьому процесі є інформування дітей про неприпустимість кібербулінгу в інтернеті (Hinduja, S. & Patchin, JW, 2015) та розвиток їхньої медіаграмотності з опорою на особливості сприйняття інформації дітьми молодшого шкільного віку, яке тісно пов'язане з емоційним складником. У такому контексті вагома роль належить казці – привабливому й досить ефективному інструментові як для діагностики, так і для корекційної роботи психолога, педагога з дітьми. У своїх попередніх дослідженнях, опираючись на праці Д. Бретт, де наголошено, що ідентифікація дитини з головним персонажем казки сприяє присвоєнню стратегій поведінки, характерних для героя, знайомить із новими способами впоратися зі страхами, проблемами, ми запропонували результати психологічного аналізу казки Г. Х. Андерсена «Гидке каченя» як засіб пошуку та оволодіння ресурсами до різних загроз, зокрема й до кібербулінгу [17]. Ця казка демонструє психічні переживання, пов'язані з цькуванням та неможливістю його зупинити самотужки. Порушує питання формування психологічного імунітету до ситуацій фрустрації та насилля для самозахисту, а також появу важливої психологічної опори, яку повинні давати дорослі в ситуаціях булінгу. Результати психологічного аналізу дають змогу пропонувати цю казку психологам і педагогам для психолого-педагогічного супроводу у формуванні психологічного імунітету до кібербулінгу з обов'язковим поясненнями й обговоренням її з дітьми. У роботі з «Агресором» важливо пропонувати проєктивно ставати на місце «гідкого каченяти» з можливістю ділитися почуттями, а в роботі із роллю «жертви» – обговорити вихід гидкого каченяти з ситуації булінгу та пропонувати інші варіанти [17].

Не менш важливою компетентністю молодшого школяра для формування його кіберімунітету є вміння дитини захистити себе самотужки та здатність попросити допомоги в інших. У такому контексті дієва українська народна казка «Зайчикова хатка» [9]. На прикладі аналізу поведінки героя казки дитині можна запропонувати стратегії виходу із ситуації булінгу. Відповідно до сюжету головний герой Зайчик разом з утратою фізичних предметів утрачає відчуття безпеки, повагу та самоповагу, віру в соціальну справедливість. Прийнявши свою безпомічність перед Агресором (Лисичкою), Зайчик у відчаї починає шукати допомоги в інших, що є одним із виходів і для дитини в ситуації кібербулінгу. Водночас сюжет казки демонструє, що не всі, до кого звертаєшся за допомогою, зможуть зупинити ситуацію булінгу. Зокрема, у казці Лисиця «залякує» Собаку та Ведмеда, і тільки Півневі вдається протистояти Агресору. А тому важливо в дискусії або під час розігрування казки пояснити дітям, що вони повинні не зупинятися в пошуках захисту, адже в їхньому оточенні багато людей, які можуть допомогти, зокрема батьки, учителі, кіберполіція. За допомогою цієї казки психолог чи педагог разом із дитиною може змодельовати стратегії звернення за допомогою та розширити коло емоційної та соціальної підтримки дитини в протистоянні булінгу.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, за результатами емпіричного дослідження виявлено середній рівень сформованості компонентів психологічного імунітету молодших школярів до кібербулінгу. Теоретичний аналіз проблеми, результат нашого емпіричного дослідження та психологічний аналіз казок дають змогу виокремити основні напрямки роботи в контексті формування кіберімунітету молодших школярів, з-поміж яких чільне місце належить розвитку самооцінки й самоцінності молодшого школяра, його соціалізації, емоційного інтелекту, саморегуляції та критичного мислення. Відповідно до результатів психологічного аналізу казок «Гидке каченя» та «Зайчикова хатка», їх можна пропонувати як основу для розроблення психолого-педагогічного супроводу молодшого школяра у формуванні психологічного імунітету до кібербулінгу, що і є перспективою подальших наших розвідок.

Література

1. Patchin, J. W., Hinduja, S. Measuring cyberbullying : implications for research. *Aggression and Violent Behavior*. 23. 2009 p. 69–74.
2. Patchin, J.W., Hinduja, S. *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*. Thousand Oaks. CA: Corwin Press. 2009. p. 254.
3. Raskauskas, J., Stoltz, A. D. Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 2007. p. 564–575. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.3.564>
4. Васьківська С. Психологічний імунітет як показник адаптаційних ресурсів особистості. *Гуманітарний вісник. Педагогіка. Психологія. Філософія : зб. наукових праць*. Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 25. С. 241–246.
5. Волков Е. В. Развитие критического мышления. М., 2004. 260 с.
6. Гандзілевська Г. Б. Психологічна самореалізація молодшого школяра засобами мистецтва: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Г. Б. Гандзілевська ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
7. Гогицаева О.У., Кочисов В.К. Условия развития личности саморегуляции у младших школьников. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 5. <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14749>
8. Дмитрієва С. М., Король Л. М., Максимець С. М., Бутузова Л. П., Дубравська Н. М., Мачушник О. Л., Сидоренко Н. І. Особистість: практичні засади вивчення. Навчально-методичний посібник. Житомир, 2011. 378 с.
9. Зайчикова хатка. Народна казка. К.: Пегас, 2015. 10 с.
10. Здоров'я зберезувальне використання програмно-апаратних засобів : навчально-методичні рекомендації для учнів. Ю. Г. Носенко, А. С. Сухих за ред. Ю.Г. Носенко. К. : Компринт, 2017. 32 с.
11. Истратова О. Н. Психодиагностика: коллекция лучших тестов. О.Н. Истратова, Т.В. Эксакусто. 3-е изд. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 375 с.
12. Кисова В.В., Мудрова Д.С. Психодиагностические подходы к изучению саморегуляции в учебно познавательной деятельности у старших дошкольников. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1-1. <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19179>
13. Мироненко С. Н., Тихонова Л. П., Сиротина Н. П. Оценка сформированности критического мышления у обучающихся в общеобразовательной школе. *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2020. 94 с.
14. Найденова Л. А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник Л. А. Найденова; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 244 с.
15. Неволина В. В. Исследование структурных компонентов эмоционального интеллекта студентов медицинского вуза. *Дискуссия*, 2015. С. 57–59.
16. Пашукова Т. И., Допира А. И., Дьяконов Г. В. Практикум по общей психологии: учебное пособие для студентов педагогических вузов. М.: Издательство «Институт практической психологии», 1996. 203 с.
17. Ратінська О. М. Психологічний аналіз казки Г. Х. Андерсена «Гидке каченя» крізь призму протистояння булінгу. *Наративна психологія: теорія, емпірика, практика*. Доповіді ключових спікерів I Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2020. С. 70. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3680>
18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Издательство: Питер, 2002. 720 с.
19. Стоп шкільний терор. Як зупинити дитяче насилля? Дослідження Інституту Український Інститут Дослідження Екстремізму. <https://uire.org.ua>.
20. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Диагностика «эмоционального интеллекта» (Н. Холл). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. С. 57–59
21. Ясюкова Л. А. Прогноз и профилактика проблем обучения в 3-6 классах. СПб.: Иматон, 2001. 204 с.